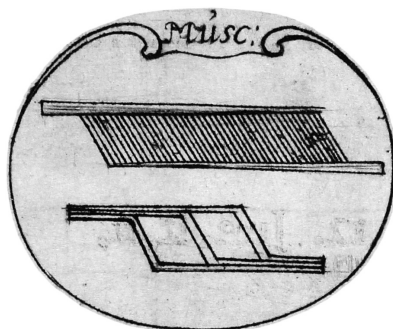

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 51
2012

With summaries

KØBENHAVN 2012
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 57.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 167.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:
Ivan Boserup, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Scandia 2000 Smooth Ivory 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Grafisk tilrettelæggelse: Jakob Kyril Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0060-9896
ISBN 978-87-7023-093-3

EN BOGTRYKKER OG BOGHANDLER I KØBENHAVN

Claude Philiberts forbindelse med Societé

typographique de Neuchatel 1771-1783

AF

HENRIK HORSTBØLL

Fra sin boghandel på Kongens Nytorv i København tog Claude Philibert d. 3. august 1771 kontakt med Societé typographique de Neuchatel. Philibert beklagede, at han ikke havde reageret på to rundskrivelser – ‘lettres circulaires’ – som han havde modtaget i august måned 1769 fra det nystiftede bogtrykker-forlag i Schweiz. Som årsag til at han ikke havde reageret før nu, anførte han, at den forlagsboghandel og trykkerivirksomhed, som han var medejer af i Geneve, var bedre i stand til at drive forretning med det nærliggende Neuchatel end det fjerne København. Men nu så Philibert frem til et samarbejde til gensidig fordel mellem København og Societé typographique. I Neuchatel blev brevet arkiveret efter modtagelsen tre uger senere. Arkivet efter Societé typographique de Neuchatel (STN) er velbevaret og dets eksistens velkendt, fordi det dannede det centrale kildegrundlag for Robert Darntons forskellige undersøgelser af især fransk bogmarked og kulturhistorie i årtierne før Den franske Revolution, som han indledte med “The Business of Enlightenment”.¹ Det er mindre kendt, at STNs netværk af kontaktpersoner og handelsforbindelser omfattede hele Europa, og at København og Stockholm var netværkets grænse mod nord.

Med brevet af 3. august 1771 indledte Philibert en brevveksling og handelsforbindelse med STN, som bestod indtil han selv indstillede sin virksomhed i København i 1783. Robert Darnton citerede to breve fra Philibert til Neuchatel i bogen “The Business of Enlightenment”, og det arbejde blev afsættet for denne artikel.² Er der to breve, kan der

¹ Robert Darnton: *The Business of Enlightenment. A Publishing History of the Encyclopédie 1775-1800*, 1979.

² Robert Darnton citerede Philiberts breve af 24.6.1777 og 29.6.1779: Darnton 1979 s. 308. Tak til Robert Darnton for oplysninger om arkivadgang til STN på Bibliotheque Publique et Universitaire Neuchatel.

være flere, og det viste sig, at arkivet rummer 23 breve fra Claude Philibert i København og 95 breve fra Claude Philibert & Barthélemy Chirol i Geneve til STN.³ Hertil relaterer sig breve fra Frederik de Coninck, som var finansielt mellemed, et brev fra boghandleren Le Chevalier, og breve fra historikeren, professor og bibliotekar ved Det Kongelige Bibliotek Johann-Heinrich Schlegel og dennes enke.⁴ Professor Etienne de Fumars fortsatte boghandelen mellem København og STN efter Philiberts død.⁵ Materialet kan åbne for undersøgelse af mange spørgsmål vedrørende boghandel, bogmarked og læsning i slutningen af 1700-tallet, men i det følgende anvendes det først og fremmest til at belyse Claude Philiberts virksomhed i København.

Claude Philibert var kommet fra Geneve til København i 1755, hvor han etablerede sig som boghandler, forlægger og fra 1757 som bogtrykker.⁶ Som nævnt i brevet af 3. august 1771 havde han part i en forlagsboghandel og trykkerivirksomhed i Geneve. Den blev frem til 1764 bestyret af broderen Antoine Philibert, og sammen drev de en forretning, som blev markedsført i salgskataloger som "Les Freres C. & A. Philibert, a Copenhague et a Geneve". Efter Antoines død i 1764 overgik bestyrelsen til Barthélemy Chirol. Brevene fra København til Neuchatel er underskrevet "Claude Philibert", mens brevene fra Geneve til Neuchatel er underskrevet "Claude Philibert & Bmy Chirol", og postadessen i Geneve var "Philibert & Chirol". I en trykt rundskrivelse fra Geneve d. 28. april 1775 meddelte Barthélemy Chirol, at han overtog den virksomhed, som han havde administreret i elleve år, og som han agtede at videreføre uden forandringer. Claude Philibert var købt ud, og boghandelen i København og Geneve blev adskilt. I perioden mellem 1771 og 1775 fandt en parallel boghandel sted mellem København, Neuchatel og Geneve, mens Claude Philiberts indkøb fra Neuchatel steg markant, efter at han i 1775 trak sig ud af virksomheden i Geneve.

³ Societé typographique correspondents: Philibert, Claude. Libraire Copenhague. MS 1195; Philibert, Claude & Barthélemy Chirol. Libraires Geneve. MS 1195. A partir de 28.4.75: Chirol seul.

⁴ Coninck, Fred. de, négociant Copenhague. MS 1137; Le Chevalier. Copenhague. MS 1173; Schlegel, Johann-Heinrich. Conseillier du justice, professeur et historiographe du Roi de Denemarc. Auteur d'une histoire des Rois du Denemarc. Copenhague. MS 1214. MS 1240; Schlegel, Me. A.A. Veuve de Johann Heinrich. Copenhague. MS 1214.

⁵ Professeur de Fumars med 13 breve mellem 1784 og 1788: MS 1154.

⁶ Harald Ilsøe: *Bogtrykkerne i København og deres virksomhed ca. 1600-1810*, 1992, s. 153-55.

Baggrunden for at Claude Philibert tog kontakt med STN i 1771 kender vi ikke, men to forhold har givet haft betydning: STN's udvikling i Neuchatel og den politiske situation i København.

I Neuchatel var STN ved at etablere sig som en magtfaktor på det fransksprogede bogmarked i Europa.

Forlagstrykkeriet blev grundlagt i 1769 af Frédéric-Samuel Osterwald, som havde en ledende position i Neuchatels bystyre, af Jean-Elie Bertrand, som forlod sit professorat for at drive forlaget, og af Samuel Fauche, som var boghandler i Neuchatel, og havde den praktiske viden om boghandel og bogproduktion. Det var deres plan at eftertrykke efterspurgte fransksprogede bøger af enhver genre. De franske bøgers privilegier kunne kun retsligt håndhæves i Frankrig, og et internationalt ophavsretssystem lå et århundrede ude i fremtiden. I Frankrig kunne man beslaglægge importerede pirattryk, mens handelen med eftertryk af fransksprogede bøger mellem eksempelvis Neuchatel og København ikke var illegal. Der var tale om en markedsreguleret forlagskapitalisme, men boghandelen havde imidlertid en politisk dimension, fordi censurforbudte franske bøger var efterspurgte, og samtidig havde de i sagens natur ingen nævneværdig konkurrence fra franske trykkerier. Her kunne bogtrykkere og boghandlere uden for Frankrig alt efter lokale censurforhold forsyne markedet i en indbyrdes konkurrence, som især omfattede Holland og Schweiz, men også inddrog Claude Philibert i København.

Baron d'Holbach's skandaleombruste bog, *Système de la Nature*, bringer os direkte til kernen af boghandelens karakter mellem København, Geneve og Neuchatel.

Det første brev fra "Claude Philibert & Bmy Chirol" i Geneve til STN var et svar på en henvendelse fra Frédéric-Samuel Osterwald, som i Neuchatel var på jagt efter et eksemplar af *Système de la Nature*. I 1770 udgav d'Holbach under pseudonymet Mirabaud det radikalt ateistiske og materialistiske værk *Système de la Nature*, som på trods af censurforbud straks affødte debat og kritiske modskrifter.⁷ Det var en interessant bog for det unge forlag i Neuchatel, og allerede i marts 1770 forhørte Osterwald sig om den sensationelle bog fandtes i Geneve. Barthélemy Chirol svarede 13. marts, at værket endnu ikke var kendt i Geneve, men at STN ikke var alene om at efterspørge bogen. Philibert & Chirol

⁷ [Paul Henri Thiry, Baron d'Holbach]: *Système de la Nature ou Des Loix du Monde Physique & du Monde Moral, par M. Mirabaud*, London [i.e. Amsterdam], 1770.

havde sendt bud efter den, og STN kunne være sikker på, at hvis det lykkedes bare at skaffe ét eksemplar, så ville det være til dem.⁸

Ostervald, Bertrand og Fauche fik fat i et eksemplar og eftertrykte det, for i sit andet brev fra København til STN skrev Claude Philibert d. 13. november 1771, at han til foråret ville bestille nogle "Sys.delaN. 8 2vol.", og han holdt ord. Philibert sendte sin første store bestilling af bøger til STN fra København d. 17. marts 1772. Sammenlagt bestilte han 222 eksemplarer af værker, hvoraf mange var i flere bind. Ifølge Philibert var tidens mest populære franske bog "l'An 2440", som allerede var kendt og 'gouteret' i København. Alligevel turde Philibert bestille 50 eksemplarer af Louis-Sebastian Merciers fremtidsroman, som oprindeligt udkom i 1770. Men i samme bestillingsliste finder vi seks eksemplarer af *Observations sur le livre intitulé Systeme de la Nature* af Jean Castillon og 12 eksemplarer af *Réflexions philosophiques sur le Système de la Nature* af Georg Jonathan von Holland. Bestillingslisten afsluttes af Voltaires *Questions sur l'encyclopédie*, men for sig selv nederst på siden tilføjede Philibert: "6 Syst. de la Nature 8 2vol de mr H.". Midt under processen mod Struensee, og godt en måned før greven blev lagt på hjul og stejle, bestilte Philibert fra STN den litteratur, som i samtiden blev forbundet med Struensees angivelige ateisme.⁹

I modsætning til d'Holbachs værk var der en stabil efterspørgsel på Voltaires værker inden for mange forskellige genrer igennem hele perioden for Philiberts samhandel med STN. Voltaire deltog selv i debatten om d'Holbach, og hans "Reponse au Systeme de la Nature" optog i 1770 brevekslingen mellem Philibert & Chirol i Geneve og STN.¹⁰ Begge forlag havde åbenbart trykt teksten, og d. 19. september 1770 nægtede Philibert & Chirol at modtage en 'paquet' indeholdende *Reponse au Systeme de la Nature*, fordi de selv havde 500 eksemplarer af værket trykt efter forfatterens manuskript. Striden om værket var stadig aktuel i et brev fra Philibert & Chirol til STN 9. oktober 1770.

⁸ "Le Systeme de la Nature n'est pas encore connu ici, & vous nétez pas seul qui nous ayez demander ce livre. Nous avons écrit pour nous le procurer & vous pouvez compter, Monsieur, que sil nous réusit d'en trouver seulement un exe il sera pour vous." Claude Philibert & Bmy Chirol, Geneve 13.3.1770.

⁹ Jens Glebe-Møller: *Struensees vej til skafottet. Fornuft og åbenbaring i Oplysningstiden*, 2007, s. 89.

¹⁰ [François Marie Arouet de Voltaire]: *Dieu, reponse au Systeme de la nature*, 1770. Der var tale om et uddrag af *Questions sur l'Encyclopedie*. Jeffrey Freedman: *Books without Borders in Enlightenment Europe. French cosmopolitanism and German literary markets*. Pennsylvania, 2012, s. 84.

Derimod var såvel Geneve som København særdeles interesserede i STNs udgave af *Questions sur l'encyclopédie*. Værket udkom anonymt i 1770-72, men havde Voltaire som forfatter.¹¹ Værket var nyt og aktuelt på bogmarkedet, og i Claude Philiberts første brev fra København d. 3. august 1771 skrev han vedrørende "Questions sur l'Encycl. par m. de Voltaire en 8 ou 9 vol.", at han ville aftage 12 eksemplarer, når det var færdigt, og d. 17. marts 1772 fulgte bestillingen af "6 Questions sur l'Encycl. 9 vol compl." og "6 Questions sur l'Encycl. Tom. 1 à 4".¹²

At Claude Philibert tog kontakt med STN fra København parallelt med, at Barthélemy Chirol gjorde det samme i Geneve, kan skyldes, at Philibert så en afslutning af samarbejdet med Chirol nærme sig; men vilkårene for bogmarkedet ændrede sig også i København i 1771. Trykkefrihedens periode fra september 1770 til oktober 1773 var en speciel tid, som også åbnede nye muligheder for boghandelen, selv om handel med ucensurerede, fremmedsprogede bøger til "lærde Mænd, Professorer, Præster som ere i Embede, eller saadanne som samler Biblioteker" havde været accepteret siden 1740.¹³ Handel med censurforbudte bøger var en risikobehæftet gråzone, som trykkefrihedsforordningen trak frem i lyset. Trykkefrihedens indskrænkning i oktober 1773 gendeførte ikke forcensuren, og dette fravær af universitetets umiddelbare kontrol må have været en lettelse for importen af bøger. Philibert deltog ikke selv i produktionen af trykkefrihedens mange pamfletter, satirer, viser og skandskrifter. I perioden 1770-73 var han alene repræsenteret med tre publikationer i samtidens bibliografi over trykkefrihedens skrifter.¹⁴ Claude Philibert så andre muligheder i trykkefriheden både som bogtrykker og som boghandler. Som forlægger og bogtrykker hyldede han trykkefriheden med det periodiske skrift "Choix de nouveaux Opuscules, sur toutes sortes de sujets intéressans et amusans, par une Societé Danoise", som i fem bind fra 1771-72 stillede pressen til rådighed for anonyme skribenter, som beherskede det franske

¹¹ Udkom først i Geneve, men blev eftertrykt i Neuchatel: [François Marie Arouet de Voltaire]: *Questions sur l'Encyclopedie : distribuées en forme de dictionnaire. Par des amateurs*, 1.-9. partie, uden sted, 1771-72. Findes også med London som falsk trykkested.

¹² Fuldstændig parallelt hermed bestilte "Philibert & Chirol" i Geneve 10.4.1772 i to breve forskellige antal af de forskellige bind af *Questions*, således mellem 25-50 eksemplarer af bind 9 for at komplettere tidligere indkøb af de første bind.

¹³ Jesper Jakobsen: "Omorganiseringen af den teologiske censur. Generalkirkeinspektionskollegiets censurvirksomhed 1737-1747", *Historisk Tidsskrift*, 111:1, 2011, s. 28.

¹⁴ *Kritisk fortegnelse over alle de Skrifter som siden Trykkefriheden ere udkomne*, 3 årgange, 1770-1773.

sprog.¹⁵ Under censurfriheden kunne Philibert både som bogtrykker og boghandler deltage i det europæiske marked for eftertryk af bøger, som var forbudte i Frankrig, og som boghandler bestilte han hos Société typographique de Neuchatel værker af Voltaire, Rousseau, Helvetius, la Mettrie og d'Holbach. Men først: hvordan fandt handelen sted?

Karakteren af boghandelen mellem Société typographique de Neuchatel og København

Ifølge en toldforordning fra 1768 skulle boghandlerne betale 8 % i told og akcise af importerede bøger, og en ansøgning fra 13. marts 1769 om fritagelse for denne told afslører aktørerne på det internationale bogmarked i København. Der var tale om seks boghandlere, og blandt dem var Claude Philibert, hvis boghandel blev anset for at være både den største og den dyreste.¹⁶ Universitetets professorer støttede boghandlerne med argumentet: at lægge skat på indførsel af uindbundne bøger var det samme som at lægge skat på forstand, lærdom, videnskab og kunster. Afgiften på import af uindbundne bøger blev ophævet 6. juni 1769, og ved plakat af 25. marts 1771 blev tolden også hævet for de indbundne bøger. Philibert kunne altså importere bøgerne toldfrit fra STN.

De store bogmesser i Leipzig og Frankfurt var stadig væsentlige for boghandelen i 1700-tallet, og i reskriptet fra 1740 om censur af indførte bøger anså man det også for det normale scenarie, at boghandlerne "så snart de komme eller få deres Bøger fra Messen, skal give det theologiske Fakultet Fortegnelse paa de theologiske Bøger, de føre med sig ...".¹⁷ Claude Philiberts breve til STN giver et for danske forhold sjældent indblik i en direkte boghandel mellem to forlagstrykkerier.

Bøgernes vej til København gik normalt fra Neuchatel over det nærliggende Yverdon med bådfragt til Amsterdam og derfra til København. Når båden fra Yverdon ikke afgik, måtte man finde en alternativ rute til Basel. Rhinen, dens bifloder og kanalsystemer var en hovedvej i Europa. Således skrev Chirol d. 13. juli 1774 fra Geneve til STN, at den forsendelse, tønne eller "balle" som Philibert havde bestilt til København skulle sendes til Leopardt & Imhoff, som var STNs forhandlere

¹⁵ Laila Jensen Due: *Claude Philibert. Boghandler, bogtrykker og forlægger 1709-1784*, Danmarks Biblioteksskole 1979, s. 28-29 og 65.

¹⁶ Camillus Nyrop: *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, 1, 1870, s. 303-308.

¹⁷ Nyrop, 1, 1870, s. 305.

(“negociants”) i Basel, med ordre om at videresende til destinationen, fordi det var usikkert om “le bateau de Mandrot” afgik dette år. Mandrot & Cie var STNs forhandlere i Yverdon.¹⁸ Mandrot-båden fra Yverdon var åbenbart den normale forbindelse. Claude Philibert kendte til ruten og til STNs forhandlere i det første brev han skrev, hvor han bad om at få “la balle” adresseret fra Yverdon eller Basel “par le Rhin” til Panchaud & Houlez, som var STNs kommissionærer i Amsterdam.¹⁹ “Francfort sur le Main” nævnes få gange som alternativ mellemstation, hvilket sandsynligvis beror på en tidligere etableret handelskontakt med den store bogmesse.²⁰ I brevet af 23. marts 1779 bad Philibert om at få forsendelsen over Panchaud, Houlez & Showu i Amsterdam, hvis ikke, så over Basel og Frankfurt. Handelsruten over STNs kommissionærer i Amsterdam var efter alt at dømme den foretrukne.

Philibert takkede i sine breve for de modtagne forsendelser fra Neuchatel, og i brev af 23. juni 1772 skrev han, at alene de 12 eksemplarer af Jonathan von Hollands “Reflection philosophique sur la Systeme de la Nature” manglede blandt alle bestillingerne fra 17. marts. Jonathan von Hollands diskussion af d’Holbach var åbenbart ikke på STNs lager.²¹ En transportskade kaster lys over karakteren af den materielle boghandel:

I efteråret 1779 bestilte Philibert tre eksemplarer af den store franske “l’Encyclopedie” fra STN. Værket bestod af 36 bind i kvart + tre planchebind, hvoraf de 35 bind var færdigtrykte på tidspunktet for bestillingen, så der var tale om en stor og kostbar forsendelse. Philibert kendte risikoen ved transport om efteråret og i vintermånederne, og d. 14. august bad han om at få bøgerne dobbelt emballerede, fordi det kunne regne meget om efteråret, og måske netop dette efterår på grund af den varme sommer. Philiberts bekymring var begrundet. De 105 bind af Encyklopedien blev sammen med andre bestillinger transporteret i to “balles”, og da bøgerne nåede København var den ene tønne blevet ramt af vandskade. Philibert reklamerede d. 25. januar 1780, at fem bind af Encyklopedien skulle erstattes af nye eksemplarer,

¹⁸ *Société typographique – Correspondants – Répertoire géographique*. Neuchatel.

¹⁹ Ligeledes i Philiberts første store bestilling 17.3.1772, og i brev af 25.2.1777 og brev af 23.3.1779.

²⁰ Brev af 14.8.1779.

²¹ Studier i Neuchatel af arkivets ukomplette kopibøger, kassebøger mm. kan muligvis supplere Philiberts breve på dette punkt. Alene samlingen af “correspondants” anses for komplet.

før han kunne sælge værket, og to af Encyklopedierne kunne han nu ikke sende videre til deres destination i Sverige, som han havde regnet med. Philibert havde naturligvis kopi af sine breve, så han kunne citere sit brev fra 14. august ord til andet som begrundelse for, at STN måtte bære tabet:

“J’ai reçu l’honneur des votres des 27e Sbre & 21e. Obre & les 2 balles que vous m’avez expediés le mois passé don’t je vous ai credité, mais vous avez oublié ce que je vous avois marquée par ma lettre du 14e. Aoust en ces termes: *Je vous recommande que les livres soient bien collationnés & bien emballés, même double emballage à cause de l’encyclopédie &c. car en automne il peut beaucoup pleuvoir* pendant les dites balles n’avoient qu’un simple emballage aulieu du double comme je vous avois marqué, ce qui est causé dans la dernière balle il y a 5 vol. d’Encyclopedie *tachér d’eau* que vous ne pouvez point me refuser de me les remplacer. Savoir, 1. Tome 20e 2. Tome 27.e 1. Tome 28 & 29e. br. en papier bleu, autrement je ne puis les vendre ni envoyer ces 2 ex. en Suede, comme je vous en ai prevenu de leur destination,[...] il faut m’envoyer ces volumes avec les 36e. & les 3 vol. de planches qui doivent etre finis suivant votre lettre, avec les livres notés ici bas”.²²

Philibert takkede STN for modtagelsen af to breve og de to tønder, som imidlertid ikke var dobbelt emballerede, således som han havde bedt om, men blot simpelt emballeret, hvorfor STN måtte sende ham fem nye eksemplarer af de skadede bind sammen med det sidst udkomne bind 36 og de tre bind med plancher, som nu skulle være færdigtrykte. Hertil fjøede sig en række nye bestillinger af andre bøger.

Man kan se, at Encyklopedien blev sendt i hæftede papirbind. Encyklopedien skulle være “bien collationnés”, og det betød, at alle ark skulle ligge i den rigtige rækkefølge i hvert bind. Vandskaden ramte lokalt bind 20, 27, 28 og 29, som var “br. en papier bleu”, det vil sige “brochés” – hæftede i blå papir.²³ Encyklopedien var klar til at modtage en rigtig, solid indbinding, når den nåede frem til sin destination eller ejer.

Handel med færdige, indbundne bøger hørte fortrinsvis antikvarboghandelen til i 1700-tallet, mens storstilet boghandel, som i tilfældet Philibert/STN, normalt udvekslede trykte ark. Formuleringen “bien

²² Claude Philibert, København 25.1.1780.

²³ Om ‘livres brochés’, dvs. bøger med foreløbigt papirbind: “Reliure ou couverture” i Roger Chartier & Henri-Jean Martin: *Histoire de l’édition française*, 2, 1660-1830, Paris 1990, s. 212-13.

collationné & bien emballé” anvendte Philibert vedrørende alle de 134 bestillinger i brev fra d. 23. marts 1779. Philibert bestilte ikke blot bøger i bind, men bestilte også efter arksignatur. Eksempelvis d. 1. juni 1773: “Hist de france par vely T 5 Hhhh Jjjj á Nnnn”. Der er typisk tale om udbedring af fejl og mangler, som i denne situation vedrørende det femte bind af Velly, Villaret og Garniers “Histoire de France”, hvor arkene H, J, K, L, M åbenbart manglede i det ‘fjerde alfabet’.

På grund af denne handelsform var det også muligt at rette trykfejl uden de store ulykker. Et eksempel fra “Philibert & Chirol” i Geneve handler om Voltaires “Questions sur l’Encyclopedie”, som var en af de store hyldevarer. Geneve havde konstateret, at “la feuille” V i det første bind var “mal tournée en imprimant”, og derfor bad man d. 4. december 1773 STN om at eftersende 50 eks. af det pågældende ark, så lageret kunne opdateres, men samtidig rejste man det pinlige spørgsmål, hvad man skulle gøre med alle de allerede solgte, fejlbehæftede eksemplarer: “nous avons envoyé de ses *Questions* en plusieurs parties de l’Europe, comment faire pour réparer cette faute?”.

Trykte ark i forskellige formater og papirkvaliteter var en form for almen ækvivalent i den tidlige moderne boghandel. Kontant handel var både vanskelig og risikabel, og i de københavnske boghandlers tidligere omtalte bønsskrivelse om toldfritagelse fra 1769 var det et argument, at boghandel frem for andet købmandskab bestod af “Change”, hvorfor toldreglernes krav på kontanthandel ville være ødelæggende for boghandelen.²⁴

Handelen mellem “Philibert & Chirol” i Geneve og Neuchatel var domineret af byttehandel, selv om kontanthandel også blev brugt. Metoden havde den utilsigtede, men heldige effekt, at det i dag er muligt at se, hvad begge forlagstrykkerier producerede og gerne ville bytte med hinanden. Brevet fra Philibert & Chirol i Geneve d. 17. september 1770 sluttede med anmodningen til STN: “Donnez nous la note des ouvrages que vous avez sous la presse, afin que nous puissions vous demander ceux qui pourroit nous convenir”. Og tilsvarende lagde Philibert & Chirol deres produktion frem for at “faire quelque échange de vos livres contre des notres.”

Eksempelvis tilbød Philibert & Chirol d. 14. januar 1771 STN syv forskellige værker trykt 1770-71 mod at få 25 eksemplarer af en roman af madame Riccoboni, og d. 29. april 1772 bad Geneve om 50-100 eksem-

²⁴ Nyrop, 1, 1870, s. 306.

plarer af Voltaires *Questions sur l'Encyclopedie* i ni bind mod "les articles suivant: *La Palingénésie philosophique* [af Charles Bonnet], og *Recherches sur le Chistianisme* af samme forfatter, samt 10 andre titler fra Philibert & Chirols katalog.

Før samarbejdets ophør mellem Chirol og Philibert i april 1775 var det regnskabets time, og i februar 1775 opstillede Geneve en balance, som viste at Neuchatel og Geneve hver især havde udvekslet 26.414 $\frac{3}{4}$ "feuilles" – ark – i perioden fra oktober 1773 til dato.²⁵

Uventet støder man på lageret i Geneve i 1773 på københavnerudgaven af Montesquieus værker, og STN fik resteksemplarerne tilbudt mod kontant betaling: "Il nous reste en magazine une Douzaine d'exemplaires des Ouevres de Montesquieu 7 tom. 8. Edition de Copenhague".²⁶ Brødrene Philibert trykte Montesquieus værker mellem 1759 og 1765.²⁷ København – Geneve havde åbenbart drevet byttehandel med hinanden, hvilket viser at københavnerudgaven af Montesquieus værker havde et europæisk publikum.

Hvor "changer" stadig var udbredt mellem Geneve og Neuchatel var det anderledes med handelen mellem København og STN. Claude Philibert ville også gerne udveksle bøger fra København, men hans produktion kunne ikke bære en samhandel. Penge måtte på bordet, og fra første færd var Fred. de Conincks handelshus finansielt medlem: "Facture payable ici a mr de Coninck à une année de terme".²⁸ Philibert udvidede kreditperioden fra et år til 18 måneder,²⁹ og betalingsvilkårene var et emne for diskussion, men handelen mellem København og STN fungerede og kulminerede i perioden fra 1776 til 1780, hvor Philibert blev syg.

Den 24. marts 1781 skrev Claude Philibert, at han på grund af sygdom ikke havde svaret på breve fra Neuchatel i slutningen af 1780 og begyndelsen af 1781, og han havde heller ikke aktuelle bestillinger,

²⁵ Summa 52.829 $\frac{1}{2}$ feuilles, hvortil man må tilføje kontant fakturering. Claude Philibert & Bmy Chirol, Geneve 15.2.1775. På moderne fransk er "cahier" et ark og "feuille" et blad; men hos Philibert – både i København og Geneve – anvendtes "feuilles" og "la feuille" i betydningen "ark", mens "cahier" ikke anvendes.

²⁶ Claude Philibert & Bmy Chirol, Geneve, 3.4.1773.

²⁷ *Ouevres de Montesquieu*, de første seks bd., 1759-1761: *BD*, 4, 175-176. Det sidste bind: *Opuscules*, 1765, *BD*, 4, Supplement C, 597.

²⁸ Claude Philibert, København 3.8.1771. Fred. de Conincks rolle som finansiel kontakt dokumenteres af tre breve fra de Coninck til STN 4.12.1773, 22.1.1774 og 2.9.1775. Neuchatel, MS 1137.

²⁹ Claude Philibert, København, 6.5.1777.

fordi hans lager af bøger fra STN endnu ikke var udsolgt. Det sidste brev fra Kongens Nytorv blev skrevet to år senere – den 6. maj 1783: hvis ikke Philibert havde været syg næsten hele sidste år og dette med, så ville han have bestilt bøger fra STNs katalog, men nu nøjedes han med at følge op på den fortsatte udgivelse af værker, som han tidligere havde bestilt: *Oeuvres de Bonnet* og *Description des Arts*.

Et brev fra København den 3. april 1784 til Neuchatel underskrevet Le Chevalier bringer lidt ukærligt sladder om Claude Philiberts sidste tid.³⁰ Le Chevalier svarede på et brev fra Neuchatel d. 15. januar, hvor STN åbenbart efterspurgte en betaling, som Philibert skyldte STN. Le Chevalier henviste til: “Mr de Coninck pour feliciter le paiement les £ 36.14 que Philibert vous doit”. Coninck var bedre i stand til dette end Le Chevalier, som åbenbart arbejdede på at blive STN kontakt i København, og i den forbindelse oplyste han, at Philibert havde tjent en formue, men tabt den igen. Han vidste ikke hvordan, men man kunne ikke presse en skilling ud af Philibert, og desuden var han blevet gammel og senil.³¹

Afslutningen af Philiberts sidste brev d. 6. maj 1783 til STN berørte, at han skyldte STN £ 350, som han skulle betale tre måneder fra dato, men han kunne ikke acceptere mindre end seks måneders frist: “parce que j’ai des arrangemens payables au par avant, ainsi vous m’excusez.” Seks måneder senere blev Philiberts boghandel realiseret ved auktionen af 24. november 1783.³²

Spor i brevene af Claude Philibert som bogtrykker

Philibert oprettede sit trykkeri i 1757, og som fransksproget bogtrykker havde han naturligvis en forkærlighed for antikvatypografi. I modsætning til den helt dominerende frakturtradition anvendte han antikva i dansksprogede bøger, og kvaliteten af hans tryk anses for at høre til

³⁰ Der er sandsynligvis tale om boghandler Jean Pierre Chevalier i København, ifølge H. Ehrenchron-Müller: *Forfatterlexikon*, 2, 1925, s. 225. Der er nogen forvirring om brevet datering, som ifølge arkivregistraturen er fra 1781 eller 1785, men Chevalier underskriver brevet 3.4.1784, hvilket også stemmer med brevet indhold. Claude Philibert døde 20.10.1784.

³¹ “Philibert auroit puit du faire une fortune, mais il a perdu ce quil a gagné je ne sais comment & on ne peut pas en accrocher un sol; dailleurs, il est vieux, cassé & tombé en enfance même”.

³² Harald Ilsøe: *Biblioteker til salg. Om danske bogauktioner og kataloger 1661-1811*, 2007, s. 194.

eliten af 1700-tallets bogtryk i Danmark.³³ Men Philibert var ikke blot en kunsthåndværker. Han var også boghandler og forretningsmand, og han eftertrykte bøger på nøjagtig samme måde som STN.

Den 1. juni 1773 skrev Philibert, at han havde trykt “*les Lettres de Ma. de Pompadour avec les Reponses*” komplet i tre dele i oktav.³⁴ I samme åndedrag gjorde han reklame for udgaven af Carsten Niebuhrs “*la Descript. de l’Arabie avec beaucoup de figures, in 4*”. Philibert omtalte ikke, at bogen var trykt “A Copenhague: chez Nicolas Möller”, men præsenterede værket som sin handelsvare, som han efter ønske ville fremsende.³⁵ På samme tid var Claude Philiberts store piratprojekt trykningen af Raynals *Histoire philosophique et politique*, som på titelbladet blot oplyste “*Suivant la Copie a Amsterdam. 1773*”.³⁶

Den første udgave af Raynals værk var blevet trykt i 1770, og eftertryk af den i Frankrig forbudte bogs forskellige og forøgede udgaver var blandt de mest sælgende bøger fra STN.³⁷ Philibert sprang i København ind på det lukrative marked for censurforbudte bøger med sin udgave af Raynal fra 1773-74, og han kendte udmærket udgaven fra Neuchatel, som han lagde afstand til i et brev til STN 1. juni 1773. Man fornemmer STNs utilfredshed med den nye konkurrence. Philibert hævdede, at hans udgave af *Histoire philosophique et politique* var selvstændig og meget smukkere og bedre end de seks bind i duodez, som STN producerede. Philibert anvendte et større oktavformat. Året efter vendte han som en stolt bogtrykker tilbage til sagen i et brev fra 23. april 1774. Hans udgave af *Histoire philosophique et politique* ville blive færdigtrykt i den kommende måned, og den indeholdt tilføjelser (“des additions”), som ikke fandtes i nogen anden udgave, og indholdsfortegnelsen var også bedre, end det tidligere var set (“une Table générale des Matieres plus appliqué que toute autre”). Det var ikke kopisten,

³³ Ilsøe 1992, s. 154 og Louis Bobé: “Claude Philibert 1709-84. En Foregangsmand paa Boghaandværkets og Bogudbredelsens Omraade”, *Nordisk Tidskrift för Bok- och Biblioteksväsen (NTBB)*, 7.1.1920, s. 14-18.

³⁴ Ukendt som trykt af Philibert. De fiktive breve fra 1771 og 1772: *Lettres de Madame la Marquise de Pompadour* og *Lettres et réponses écrites a Madame la Marquise de Pompadour*, havde oftest London som trykkested, hvor de end var trykt.

³⁵ Carsten Niebuhr: *Description de l’Arabie* (oversat af Fr. M. Mourier), med kort og kobberstik, 1773. *BD* II, 555.

³⁶ Guil.Th. Raynal: *Histoire philosophique et politique des Etablissemens et du Commerce des Européens dans les deux Indes*, Nouv. Éd., suivant la Copie a Amsterdam (1-7 i 6 bd.), 1773-74.

³⁷ Robert Darnton: *The Literary Underground of the Old Regime*, 1982, s. 142.

der dukkede hovedet, men bogtrykkeren, som hævdede at have formgivet den bedste udgave af Raynals værk til dato.

Claude Philibert giver et lille indblik i dagliglivets problemløsninger på et forlagstrykkeri, da han d. 25. januar 1780 gjorde STN opmærksom på, at han havde trykt titelblade til fire eksemplarer af det første bind af "l'Histoire de France" for ikke at vente for længe på de manglende sider. Der var tale om den oven for omtalte udgave af Velly, Villaret og Garniers *Histoire de France*, som først udkom i Paris med kongeligt privilegium,³⁸ men som Philibert efterspurgte fra Neuchatel fra og med sin første store bogbestilling i 1772. Hvornår Philibert indstillede sin trykkerivirksomhed er usikkert, men Rasmus Nyerup antog traditionsdannende, at Philiberts trykkeri ophørte i 1779.³⁹ Når Philibert skrev, at han lod titelblade trykke i 1780 ("j'ai fait imprimer"), kan han have fået hjælp hos en kollega, men sammenholdt med at det sidste kendte impressum fra Claude Philibert er fra 1780,⁴⁰ er det mest sandsynligt, at Philibert stadig havde adgang til trykkeriet i 1780, fordi titelbladet til den franske historie krævede en antikva-type og sats, som var Philiberts speciale. Under alle omstændigheder står det klart, at eksemplarer af første bind af den store Frankrigs historie i en snæver vending blev forsynet med et lokalt titelblad i København i 1780.

Claude Philibert og Johan Heinrich Schlegels markedsføring af Société typographique de Neuchatels store projekter i Danmark: Descriptions des Arts et Métiers og l'Encyclopedie

Elie Bertrand, Ostervald og Fauche forberedte fra virksomhedens begyndelse i Neuchatel udgaver af 1700-tallets største franske oplysnings- og opslagsværker: *Description des Arts et Métiers* og *l'Encyclopedie*. Forlagets idé var den samme vedrørende begge værker: folioformatet skulle erstattes af kvartformatet for at nå en større betalingsdygtig kreds af abonnenter. Det første bind af *Description* udkom allerede i 1771, og

³⁸ Paul Francois Velly, Claude Villaret & Jean-Jacques Garnier: *Histoire de France depuis l'établissement de la monarchie jusqu'au regne de Louis XIV*, 30 bd., 1755-86.

³⁹ Ilsøe 1992, s. 153. Harald Ilsøe antager at trykkeriet blev nedlagt tidligere – i 1775/76.

⁴⁰ Auguste Hennings: *Poème sur le sentiment*, à Copenhague, chez Claude Philibert, 1780. "Claude Philibert: Bibliografi" nr. 56, Jensen-Due 1979, s. 67.

udgivelsestakten blev langsom. *L'Encyclopedie* kom først på markedet i 1777, men da udkom de 36 bind og tre planchebind i løbet af tre år.⁴¹

Den originale folioudgave af *l'Encyclopedie* udkom fra 1751 til 1772, og brødrene Philibert eksperimenterede med eftertryk af Encyklopedien i dennes tidlige udgivelsesperiode. I 1758 trykte de nogle uddrag af værkets første bind.⁴² I et lille salgskatalog, som var trykt på nogle overskydende blade i kronprinsens "skolebogsudgave" fra 1760 af Mallets Danmarks historie, følger umiddelbart efter omtalen af dette uddrag fra Encyklopedien en annoncering af en fortsættelse: "Dictionnaire Moral de meme [dvs. extraits de *l'Encyclopedie*], sous presse, & les autres Dictionnaires des arts & des sciences, lorsque *Encyclopedie* continuera".⁴³ Brødrene Philibert offentliggjorde i 1760, at de ville fortsætte med at eftertrykke uddrag af store franske "dictionnaire"-projekter i mindre prisbillige udgaver i oktavformat, men de realiserede ikke planen. Det nærmeste resultat var deres "Dictionnaire portatif de Commerce" 1761-62.⁴⁴ Fra begyndelsen af 1770'erne blev eftertryk af de største "dictionnaire"-projekter i mindre og billigere format realiseret i stor stil af Societé typographique de Neuchatel, og i København blev Claude Philibert en kunde.

Elie Bertrand blev redaktør af den nye udgave af pragtværket *Descriptions des Arts et Métièrs, faites ou approuvées par Messieurs de l'Académie Royale des Sciences de Paris*, hvis original udkom i Paris fra 1760-1788, med mere end 1.800 kobberstik og 13.000 siders beskrivelse af alle hånd-

⁴¹ Robert Darnton koncentrerer sig i *The Business of Enlightenment*, 1979, om kvartudgaven af *l'Encyclopedie*'s udgivelses- og receptionshistorie.

⁴² *Dictionnaire raisonné de logique, extrait de l'Encyclopedie T. 1.* A-g., 1758. 8° med både København og Geneve på titelbladet. Ifølge Philiberts salgskatalog fra 1760 kostede bogen i to forskellige kvaliteter: "pap. colé : 2 Mark. pap ordinaire: 1 Mark 8 S."

⁴³ *Catalogue des Livres imprimés, ou sous presse, ou en nombre chez les freres C. & A. Philibert*, a Copenhague et a Geneve. Trykt på de sidste fem blade af [Mallet] *Abregé de l'Histoire de Dannemarc, a l'usage de Monseignr. le Prince Royal*, Copenhague, chez les freres C. & A. Philibert, 1760.

⁴⁴ *Dictionnaire portatif de Commerce, contenant la connoissance des marchandises de tous le païs, ou les principaux et nouveaux articles concernant le commerce, l'oeconomie rurale, les finances, les arts, les manufactures, les fabriques, la minéralogie, les drogues, les plantes, les pierres précieuses etc.*, 1-7, Copenh. 1761-62, [BD, 2, 215 +S]. Dette værk blev allerede annonceret med en *l'Avis* i 1760-katalogen: "Dictionnaire portatif de Commerce, 8°, chaque volume séparément suivant l'avis, à 3 schil. la feuille". I denne sammenhæng betyder "la feuille" et ark til normalprisen 3 skilling.

værkets grene.⁴⁵ Det kan diskuteres, om det er en moderne efterrationalisering at kalde Neuchatel udgaven et eftertryk, fordi den havde både Elie Bertrand som udgiver og "l'Imprimerie de la Societé typographique de Neuchatel" som trykkested, men originalens forlægger i Paris var ikke i tvivl. I en udateret afskrift af et brev, som forlæggeren S. Moutard sendte til Messieurs de l'Académie Royale des Sciences de Paris, bad han om beskyttelse mod Neuchatel udgaven, som han kaldte "une edition contrefaite de la Description des Arts et Metièrs", som i strid med regeringens politik og de nationale manufakturere interesset blev indført i landet i stor stil. I Dijon var tre store "balles" af eftertrykket blevet beslaglagt, adresseret til højststående ministre, som Moutard ikke kunne tro virkelig støttede fremmede producenter frem for nationale.⁴⁶ Brevet demonstrerer det franske, offentlige privilegiesystems magtesløshed over for bogmarkedets private interesser.

I København havde Claude Philibert modtaget "le prospectus" vedrørende *Description des Arts* fra STNs kommissionærer i Holland, da han sendte sit første brev til Neuchatel i 1771, og han ville sende bestilling, når han havde fået tegnet abonnenter. Men de udeblev, selv om han fandt de fremsendte prøver på plancherne smukke, som han skrev i de følgende breve.⁴⁷ Den 17. marts 1772 bestilte han to eksemplarer af værket, og derved blev det: bestillingen af to eksemplarer blev løbende gentaget i 1774, 1776 og 1777, og to eksemplarer af de nyudkomne bind af "Description des Arts" var en gentagen bestilling helt frem til det sidste brev fra 1783.⁴⁸ Fra 1775 fik Claude Philibert en konkurrent – eller samarbejdspartner – i Johan Heinrich Schlegel, som påtog sig rollen som kommissionær for STNs udgave af *Description des Arts* i København.

Ifølge Schlegel var det Frederik de Coninck, som i 1775 tog initiativ til, at Schlegel skulle sørge for subskription til "Description des Arts 4 format" i København. Coninck må have ment, at Philibert ikke havde mulighed for at nå de samme kunder som professor Schlegel, der var blevet justitsråd året før og var "directeur d'une societé typographique" gennem tre år. Yderligere var Schlegel udpeget som efterfølger for bib-

⁴⁵ Svend Eriksen: "En Haandværkets bog fra det 18. Aarhundrede: Descriptions des Arts et Métiers 1760-1788", *Fund og Forskning*, 5-6, 1958-59, s. 145-176.

⁴⁶ Svend Eriksen 1958-59, s. 168-69.

⁴⁷ Claude Philibert til Neuchatel 13.11.1771 og 17.3.1772.

⁴⁸ Claude Philibert til Neuchatel 23.4.1774, 30.1.1776, 6.5.1777, 23.3.1779, 29.6.1779, 14.8.1779, 25.1.1780, 29.7. 1780, 6.5.1783.

liotekar Bernhard Møllman på Det Kongelige Bibliotek. Schlegel takkede ja til opgaven, selv om han havde været i kontakt med “negociant M. Hansen” i Hamborg, som ikke havde kunnet finde abonnenter der. Men det var ifølge Schlegel anderledes i København, hvor man elskede franske bøger og især bøger om “les arts”, og han forventede en betragtelig subscription. Schlegel bad om at få sendt godt ti prospekter og 4-5 eksemplarer af det udkomne til Frederik de Conincks adresse.⁴⁹

Først 18 måneder senere fulgte Schlegels næste brev til Neuchatel.⁵⁰ Alt gik langsomt, og Schlegel skyldte skylden på STNs kommissionærer i Amsterdam: “Panchaud & Houli et Comp. vous servent mal “. Schlegel havde kun fået bind 4 og 5 tilsendt, men manglede de første bind, som STN mente, at Schlegel allerede havde fået. Coninck tog affære over for både Amsterdam og STN i sagen. Men alligevel havde Schlegel fundet 11 abonnenter, hvoriblandt “le Roi et la Reine” – formodentlig kongen og enkedronningen. Ifølge Schlegel havde STN ytret ønske om at udgive et bind af *Description* med en dedikation til den danske konge, og han fandt det muligt, hvis STN skrev et brev til kongen, som Schlegel derefter ville befordre til hoffet. Han sluttede brevet med at anbefale de Coninck som skribent vedrørende “commerce” – han havde viden og skrev et godt fransk, mens Schlegel stod foran at afslutte sit tysksprogede værk om Danmark under de oldenborgske konger, hvoraf første bind fandtes på markedet.

Nu steg tempoet. Halvanden måned senere skrev Schlegel, at han havde sendt STNs brev og ønske om en kongelig dedikation til hoffet på Frederiksborg Slot og Jægerspris med en følgeskrivelse til “le secretaire d’etat” – Ove Høeg Guldborg – som skulle præsentere det for kongen. Han havde ikke fået noget svar, og det var muligt, at han blot ville få et mundtligt svar, når han havde mulighed for at tale med Guldborg, som var belastet af arbejde. Men det manglende svar skulle ikke forhindre STN i at sætte og trykke dedikationen.⁵¹ Her trådte Schlegel ud på tynd is, men han var begejstret for, at kongen, dronningen, kronprinsen og arveprinsen havde abonneret. Nu havde han 12 abonnenter, og de øvrige otte var ministre og højtstående personer

⁴⁹ Johan Heinrich Schlegel til Neuchatel 24.10.1775.

⁵⁰ Johan Heinrich Schlegel til Neuchatel 30.5.1777.

⁵¹ Johan Heinrich Schlegel til Neuchatel 12.7.1777: “Mais que ce manque de reponse ne vous empeche pas de composer la dedicace et meme de la faire imprimer. Je ne m’attens pas un refus, surtout pour un tel livre.”

fra finans-og kommercekollegiet. Dertil skulle man tilføje nr. 13: “pour ma propre bibliotheque”, som han kaldte Det Kongelige Bibliotek.⁵²

Ved brevetts slutning blev det klart, at Schlegel havde en privat interesse i at påtage sig kommissionen fra Neuchatel: han ville gerne bytte bøger. Ganske uopfordret tilbød Schlegel STN seks eksemplarer af sin “Histoire de Danemarc sous la maison d’Oldenbourg”.⁵³ Det drejede sig om den tysksprogede udgave i to bind fra København, hvis andet bind netop var blevet trykt i 1777. Schlegel ville give STN samme rabat på 25 %, som han selv modtog, og Neuchatels betaling skulle fratrækkes Schlegels udgift på *Description*. Samtidig tog Schlegel sig den frihed at medsende bind 2 til de abonnenter i Schweiz, som allerede havde bind 1. Schlegel fik ganske enkelt finansieret udbredelsen af sit værk om de danske konger gennem STN. I Neuchatel accepterede man denne boghandel og dens betingelser, som det fremgår af det følgende brev, hvor Schlegel takkede for at være blevet en del af Neuchatels boghandel. Der var dog stadig ikke svar fra hoffet, men man skulle bare trykke dedikationen. Schlegel håbede på at træffe Guldberg, når denne kom tilbage til byen.⁵⁴

I 1779 ankom bind 9 af *Description des Arts* til hoffet. Efter titelbladet, og før afhandlingen om klædeproduktion tog sin begyndelse, var en smuk dedikation trykt på to sider: “A sa Majesté le Roi de Dannemarck et de Norvege &c”. Dedikationen var underskrevet af udgiveren Elie Bertrand, som hyldede kongen, fordi han fik videnskaber og håndværk til at blomstre hos sit folk. Schlegel havde i mellemtiden langt om længe overtaget posten som leder af Det Kongelige Bibliotek, og da dedikationen ankom, var han på biblioteksrejse i Tyskland. Først den

⁵² Schlegel tiltrådte dog først stillingen som bibliotekar året efter i juli 1778. Det Kongelige Bibliotek har et eksemplar af Elie Bertrands udgave fra STN: *Descriptions des Arts et Métiers, faites ou approuvées par Messieurs de l’Académie Royale des Sciences de Paris. Nouv. Edit. publ. avec des observations et augmentée de tout ce qui a été écrit de mieux sur ces matières, en Allemagne, en Angleterre, en Suisse, en Italie*, 19 bd., Neuchatel, 1771-83, (signatur: 48, 164).

⁵³ Johan Heinrich Schlegel: *Geschichte der Könige von Dänemark aus dem Oldenburgischen Stamme, mit ihren Bildnissen*, 1, 1769, 2, 1777, folio. Kwartudgaven på fransk: *Histoire des rois de Dannemack de la maison d’Oldenburg. Traduite de l’original allemand de Schlegel par le Chev. de Champigny*, 1-3, Amsterdam, 1776-77. Om Schlegel som historiker: Harald Ilsøe i Harald Ilsøe og Kai Hørby: *Historie. Københavns Universitet 1479-1979*, 10, 1980, 357-59.

⁵⁴ Johan Heinrich Schlegel. København 30.8.1777. Heller intet nyt fra hoffet i de følgende to breve: 11.9.1777 og 4.10.1777.

11. januar 1780 tog han kontakt med Neuchatel. Han skrev, at rejsen til bl.a. Berlin, Leipzig, Dresden, Vienne, Gotha, Weimar, Cassel og Göttingen havde været vellykket og medført mange lærde venskaber, men ved hjemkomsten var han syg, og hans aktivitet var begrænset. Men til den pinlige sag: hoffet havde ikke reageret på dedikationen, og i Neuchatel kunne man ikke forstå, at takken udeblev. Schlegel forklarede, at han havde været fraværende ved hoffets modtagelse af dedikationen og beklagede, at han ikke havde udvirket et svar. Guldberg var vanskelig at træffe, og sandsynligvis havde den travle statssekretær fuldstændig glemt sagen: “Dans la multitude des affaires dont M. Guldberg est charge, il est très possible, qu'on aie totalement oublie la reponse qui vous est due”.

Guldberg havde ikke givet tilsagn om hoffets deltagelse i markedsføringen af Bertrands udgave af storværket fra “l'Académie Royale des Sciences de Paris”, som fortsat udkom i Paris i folio. Guldbergs fortsatte tavshed må tolkes som en misbilligelse af at inddrage Christian 7. i Société typographique de Neuchatels affærer. Schlegel var gået for vidt. Schlegel kendte udmærket til Parisudgaven, og i brevet af 11. januar 1780 skrev han, at Neuchatel udgaven tjente ved at folioudgaven havde vanskeligt ved at udkomme. I Schlegels sidste brev den 23. juli 1780, skrevet få måneder før han døde, havde Bertrand stadig ikke fået den anerkendelse, som Schlegel syntes, han fortjente.

Schlegel var en god historiker og en fremsynet bibliotekar.⁵⁵ Men han skulle have holdt sig fra boghandel. Hustruen Augusta Amalia stod tilbage med en kommission på *Description des Arts et Metiers*, som lå i ruiner. Subskribenterne faldt fra, eller svarede ikke på post, og Frederik de Coninck måtte rydde op i regningerne.⁵⁶ Den 28. maj 1785 havde hun fået nok: STN havde sendt en regning, som hun mente Coninck havde betalt, og hvis ikke et kommende bind 20 var det sidste, bad hun om at blive løst fra kommissionen. Men da var værket i 19 bind afsluttet i Neuchatel i 1783.

Samtidig med udgivelsen af *Description des Arts* indledte STN arbejdet med en udgave af D'Alembert og Diderots store *l'Encyclopedie*. Da kvartudgaven blev markedsført fra Neuchatel i 1777, mente Schlegel ikke, at der var et marked for den i København, fordi han havde haft

⁵⁵ Om Schlegels oprydning på Det Kongelige Bibliotek efter Møllmann i 1778: Harald Ilsøe, *Det kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780*, 1, 1999, s. 110-122.

⁵⁶ Breve fra Augusta Amalia Schlegel, København 18.6.1781 og 8.12.1781.

mere end 30 abonnenter på Livorno udgaven af Encyklopedien fem- seks år tidligere.⁵⁷ Da STN fortsat opfordrede Schlegel til at markedsføre deres udgave, henviste han til Claude Philibert, som den "retskafne mand", der kunne tage sig af det.⁵⁸

I København havde Claude Philibert reageret med forundring på meddelelsen om den nye udgave af Encyklopedien i et brev til STN den 6. maj 1777: fra flere sider havde han fået tilsendt "Prospectus" vedrørende udgaven: "cela me surprend, mais sans doute vous l'imprimer". Han havde endnu ikke trykt prospektet på grund af andre arbejdsopgaver, men måneden efter var det gjort, som han skrev den 24. juni. Dog forventede han ikke nogen større subscription, da publikum hellere ville underholdes, og *l'Encyclopedie* var da heller ikke blandt de 178 bestillinger, han afgav den dag. Den 9. september 1777 fulgte en diskussion af en mulig bestilling af 12-13 eksemplarer af de færdige bind af kvartudgaven, og Philibert understregede, at han i juni måned var blevet lovet, at det 13. eksemplar skulle være gratis. Men det er næppe sandsynligt, at denne plan blev realiseret, da Philibert ikke fulgte op på sagen med bestilling af supplerende bind. Derefter var der stilhed om Encyklopedien frem til 1779, hvor Philibert den 23. marts diskuterede afsætningen i boghandelen af de forskellige udgaver af Encyklopedien: oktavudgaven fra Bern var kommet på markedet, og den spændte ben for kvartudgaven fra Neuchatel:

"Je n'ai pas eu des commissions positives de votre ed[iti]on de l'Encyclopedie 4 qu'on reimprimé à Berne in 8 avec le suppl[ement] inseré à sa place, ce qui est très bien & ci beaucoup meilleur marché que votre edition ...". Rygterne om en ny udgave fra Paris spøjte også, og Philibert konkluderede, at de mange udgaver modarbejdede hinanden: "Toutes ces éditions se contrequarent extremement".⁵⁹

Oktavudgaven havde supplerer på ret plads, og den havde ganske enkelt et større marked, med mindre man foretrak de større typer frem for de små. Philibert vendte tilbage til spørgsmålet den 29. juni

⁵⁷ Johan Heinrich Schlegel, København 12.7.1777. Livorno eller Leghorn udgaven af *l'Encyclopedie* i folio udkom 1770-1778 med *Supplement* 1778-79. Darnton 1979, s. 34-35.

⁵⁸ Johan Heinrich Schlegel, København, 11.1.1780: Philibert fik skudsmålet: "C'est du moins un homme de probité".

⁵⁹ Claude Philibert, København 23.3.1779. Konkurrencen kom fra en oktavudgave, som blev udgivet i Lausanne & Bern fra 1778-1782, det vil sige året efter at Neuchatel indledte udgivelsen af kvartudgaven; mens *Encyclopedie d'Yverdon* blev trykt mellem 1770 og 1780: Darnton 1979, s. 35-36.

1779, hvor han atter fastslog, at oktavudgaven kom på tværs: han havde nu allerede modtaget 8 bind af udgaven fra Bern, og de var ikke dårligt trykt, selv om det var sandt, at de var bedst egnede for unge mennesker og folk med gode øjne samt for kunder, der holdt af en god pris – “le bon marché”. Hertil kom, at han havde afsat et dusin af d’Yverdon udgaven.⁶⁰ Selv om oktavudgaven vandt markedet, bestilte Philibert tre eksemplarer af kvartudgaven i efteråret 1779.⁶¹ Det var dele af denne forsendelse, som blev ramt af vandskade, fordi den ikke var dobbelt emballeret. For sidste gang vendte Philibert den 27. marts 1781 tilbage til Neuchatels kvartudgave af Encyklopedien i 39 bind, som han ikke kunne komme af med, fordi “l’edition in 8 lui ayant été préférée à cause du prix très au dessous”.

Schlegel antog, at markedet for Encyklopedier var mættet på grund af hans formidling af folioudgaven fra Livorno, mens Philibert så et nyt marked åbne sig for oktavudgaven fra Bern. Hvor mange eksemplarer, der samlet set blev importeret af Encyklopediens forskellige udgaver ved vi ikke, men det står klart, at der var konkurrence mellem udgaverne i København omkring 1780. Hvor markedet for franske udgaver forekommer frit, var det ifølge historikeren Gustav Ludvig Baden anderledes med planer om en dansk oversættelse af Encyklopedien. Under året 1779 noterede han: “En Dansk Oversættelse af den berømte Encyklopoedi averteredes og blev stærkt subscriberet paa ... Oversættelsen udkom dog ikke, ei at den directe blev forbuden men underhaanden forpurret”.⁶²

Karakteren af Claude Philiberts import af bøger fra Société typographique de Neuchatel

Sammenlagt bestilte Philibert 1.771 eksemplarer af store og små værker fra STN imellem 1771 og 1783. Frem til begyndelsen af 1760erne havde Philibert leveret bøger til Det Kongelige Bibliotek, mens denne

⁶⁰ Robert Darnton citerede Philiberts breve den 24.6.1777 og 29.6.1779 og tegnede et lidt mistrøstigt billede af boghandelen i København, hvilket kun er karakteristisk for kvartudgaven af Encyklopedien: Darnton 1979 s. 308.

⁶¹ Et eks. 29.6.1779, et eks. 14.8.1779 og yderligere “1 eller 2 eks.” 4.9.1779. Den 18.3.1780 bestilte Philibert 3 eks. af det sidste kompletterende bind 36 af Encyklopedien “pour completer les 3 ex. que vous m’avez envoyés”. Bestillingen af tre bind 36 og et eksemplar de tre planchebind “br. en papier bleue” gentoges 29.7.1780.

⁶² Gustav Ludvig Baden: *Danmarks og Norges Kong Christian den Syvendes Regjerings Aar-bog*, 1833, s. 259.

opgave i 1770'erne blev varetaget af boghandler Proft.⁶³ Philibert måtte erstatte stabile biblioteksindtægter med andre projekter, og boghandelen med STN var én aktivitet blandt mange, men den eneste, som har afsat detaljerede spor.

I perioden før han trak sig ud af virksomheden "Philibert & Chirol" i Geneve i 1775, bestilte han 399 eksemplarer af værker hos STN, mens han bestilte de resterende 1.372 fra 1776 frem til sygdom satte en stopper for hans indkøb i 1780-81. Alt tyder på, at Claude Philiberts aktive tilstedeværelse var en forudsætning for virksomheden.

Man kan i Philiberts bestillinger skelne mellem samtidens store udgivelsesprojekter og strømmen af romaner, rejsebeskrivelser, teaterstykker og historieskrivning. Rent kvantitativt nåede ingen titel op i nærheden af de 105 eksemplarer, som Philibert bestilte af "l'An 2440" – Louis-Sébastien Merciers drømmerejse fra 1770.⁶⁴ Blandt de nærmeste konkurrenter var *Lettres du Pape Clement XIV* i to bind duodecimo, som Philibert indledningsvis bestilte 25 eksemplarer af den 25. januar 1777: en paves bekendelser var godt stof, hvor fiktive de end var.⁶⁵

Blandt afhandlingerne var der en stabil efterspørgsel på Emer de Vattels naturet, som blev bestilt 8 gange i et samlet antal på 25,⁶⁶ og tilsvarende var tilfældet med Tissots medicinske afhandlinger om epilepsi og onani.⁶⁷ Men de største efterspurgte forfatterskaber – "Oeuvres" – var ikke overraskende af Voltaire og Rousseau.

Det var især en oktavudgave i 11 bind af Jean Jacques Rousseaus værker, som blev efterspurgt fra Neuchatel, selv om Philibert den 23. april 1774 beklagede sig over, at udgaven havde for små typer og var for dyr sammenlignet med udgaven fra Amsterdam.⁶⁸ Der var tale om 49 bestillinger, som fordelte sig på såvel "Collection complete des

⁶³ Ilsøe, 1, 1999, s. 122-127.

⁶⁴ [Louis-Sébastien Mercier]: *L'An deux mille quatre cent quarante : rêve s'il en fût jamais*, Det Kongelige Bibliotek har et eksemplar trykt 1772 med London som falsk trykkested og P.F. Suhms ejermærke.

⁶⁵ [Louis-Antoine de Caraccioli]: *Lettres Interessantes Du Pape Clement XIV Ganganelli*, 1773 og 1776.

⁶⁶ Emer de Vattel: *Le droit des gens, ou principes de la loi naturelle appliqués à la conduite et aux affaires des nations & des souverains*, London 1758.

⁶⁷ Philibert bestilte 25 eksemplarer af *Traité de l'épilepsie* af Simon-André Tissot 17.3.1772, og bestilte senere *L'onanisme. Dissertation sur les maladies produites par la masturbation*, 25.2.1777.

⁶⁸ Oktavudgaven i 11 bind jf. 25.2.1777. Der fandtes også en udgave i kvart på 14 bind, jf. bestilling af 1.6.1773.

oeuvres de J.J. Rousseau” som på enkelte bind – *Emile*, *Contrat Social*, *Julie* og *Dictionnaire de musique*. Bestillingerne rakte fra 1772 frem til den 15. august 1780, hvor Philibert meddelte, at han ville afvente en ny Rousseau-udgave fra Geneve, før han annoncerede en ny udgave fra Neuchatel. Det samme var tilfældet i det samme brev vedrørende “Oeuvres de Voltaire”, hvor Philibert stadig havde en oktav-udgave på hylderne, mens han ville afvente en ny udgave fra Paris, før han gav tilsgagn om at købe flere fra Lausanne eller Neuchatel. Men indtil da havde Philibert vedvarende bestilt Voltaires værker inden for alle genrer, såvel historieskrivning, skuespil og filosofiske værker. Vedrørende de sidstnævnte var det især nye og aktuelle værker, som blev efterspurgt: den nyudgivne *Question sur l'Encyclopedie* i 1772 efterfulgt af Voltaires sidste værker 1776-78: *Prix de la justice et de l'humanité* og *Commentaire sur l'Ésprit des lois de Montesquieu*.⁶⁹

Selvom Voltaires og Rousseaus værker var stabelvarer i boghandelen mellem STN og København, ville det være misvisende udelukkende at fokusere på værkerne med den største receptionshistorie. Hovedparten af bestillingerne bestod af tidens populære franske skønlitteratur, suppleret af enkelte titler oversat fra engelsk af forfattere som Laurence Sterne og Samuel Richardson.

Madame Riccobonis skønlitterære værker optræder i mange bestillinger ligesom Claude Joseph Dorats enkelte værker og samlede værker sammen med værker af Prosper Jolyot de Crébillon. Ved siden af disse traditionelle titler har udgivelsernes nyhedsværdi haft stor betydning. Philibert skrev den 1. juni 1773, at han allerede havde “Poeme sur le Bonheur par Helvetius”.⁷⁰ Digtet udkom posthumt i London i 1772 og året efter i Holland, hvorfra Philibert sandsynligvis havde købt det, før Neuchatel tilbød sit eftertryk. Såvel legal som illegal litteratur cirkulerede hurtigt side om side i Europa, og Philibert knyttede København til dette netværk.

Sladder og satire om de angiveligt skandaløse forhold ved det franske hof var en stor handelsvare for STN, og Philibert nøjedes ikke med selv at eftertrykke madame de Pompadours breve. Han importerede også nyt om Ludvig 15.s sidste favorit: “Anecdotes sur la comtesse du

⁶⁹ Claude Philibert, København 30.1.1776, 23.3.1779, 14.8.1779 og 25.1.1780

⁷⁰ *Le bonheur, poeme, en six chants. Avec des fragmens de quelques épitres*. Ouvrages posthumes de M. Helvetius. Londres, 1772.

Barry”.⁷¹ Blandt de importerede bøger var der erotisk litteratur, men ikke i stort omfang.⁷²

Generelt bestilte Philibert to eksemplarer af nye titler fra Neuchatel, hvis ikke specielle forhold dikterede et andet antal. Baggrunden for de mange “2 ex.” ordrer kunne være, at Philiberts boghandel også var en slags lejev bibliotek. Man kunne få de nye franske bøger til gennemsyn for en rigsdaler om måneden hos Philibert.⁷³ I 1772 havde han i sit tidskrift *Choix de nouveaux Opuscles* offentliggjort en storstilet plan for et læseselskab i København, baseret på subskription.⁷⁴ Selskabet blev ikke realiseret, men Philibert opgav sandsynligvis ikke helt subskriptionstanken.

Fra den 24. november 1783 og de følgende dage realiserede en sygdomssvækket Claude Philibert boghandelen på Kongens Nytorv. Katalogen indeholdt 2.275 fransksprogede titler – uindbundne såvel som bundne og hæftede – hvortil føjer sig ca. 1.000 titler på latin og andre folkesprog.⁷⁵ Man genfinder mange af de bøger, som han importerede fra Neuchatel – med eller uden Neuchatel som trykkested. Men STN var ikke dominerende i katalogen. Auktionskatalogen vidner om, at Claude Philibert drev en boghandel med mange europæiske leverandører.

Société typographique de Neuchatel var med sikkerhed blot én blandt flere af Claude Philiberts forbindelser, men den efter alt at dømme komplette samling af bogbestillinger fra en kontroversiel producent belyser Philibert som boghandler i det sidste årti af hans virke på Kongens Nytorv. Det tilfældige indblik dokumenterer Philibert som en del af et europæisk netværk, hvor bogproduktion og boghandel i højere grad var bestemt af sprogkulturer, sproggrænser og af censurforhold, end den var dikteret af statslige skel. Produktion af og handel med fransksprogede og efter al sandsynlighed også tysksprogede bøger havde et kosmopolitisk præg i tiden frem mod Den franske Revolution.

⁷¹ Seks eksemplarer 25.2.1777 af [Pidansat de Mairobert], *Anecdotes sur la comtesse du Barry*, *Nouvelle édition augmentée et corrigée*, (førsteudgaven havde impressum: London, 1775).

⁷² I bestillingen af 25.2.1777: Fire eksemplarer af Charles Palissot de Montenois: *Les Courtisanes*, 1775, og seks eksemplarer af Restif de la Bretonne: *Le Paysan Perversi*, 1776.

⁷³ Nyrop, 2, 1870, s. 51.

⁷⁴ Bobé 1920, s. 18.

⁷⁵ *Catalogue de livres françois, latins, italiens, espagnols, anglois, allemands, danois &c. en toutes Facultés en Feuilles, Reliés & Brochés, qui se vendont en vente publique le 24 Novbr. & jours suivans*, 1783, À Copenhague chez Cl. Philibert.

Philiberts breve og bogbestillinger 1771-1783

1:	3. august 1771	
2:	13. november 1771	37 bestillinger
3:	17. marts 1772	222 bestillinger
4:	23. juni 1772	48 bestillinger
5:	1. juni 1773	66 bestillinger
6:	23. april 1774	26 bestillinger
7:	30. januar 1776	207 bestillinger
8:	25. februar 1777	406 bestillinger
9:	6. maj 1777	
10:	24. juni 1777	178 bestillinger
11:	9. sept. 1777	118 bestillinger
12:	23. marts 1779	134 bestillinger
13:	10. april 1779	22 bestillinger
14:	29. juni 1779	49 bestillinger
15:	14. august 1779	105 bestillinger
16:	24. august 1779	
17:	4. september 1779	26 bestillinger
18:	25. januar 1780	43 bestillinger
19:	18. marts 1780	
20:	29. juli 1780	64 bestillinger
21:	15. august 1780	20 bestillinger
22:	24. marts 1781	
23:	6. maj 1783	

SUMMARY

HENRIK HORSTBØLL: *A book printer and a bookseller in Copenhagen – Claude Philibert’s connection with the Société typographique de Neuchatel 1771-1783*

In 1755 Claude Philibert came from Geneva to Copenhagen, where he established himself as a bookseller. Until the 28th of April 1775 he was also a partner in a publishing bookshop and printer’s business in Geneva, which was run by Barthélemy Chirol. On the 3rd of August 1771 Claude Philibert contacted the Société typographique de Neuchatel (STN) and his first order of books from Neuchatel was placed on the 17th of March 1772. J.F. Struensee had introduced unrestricted press freedom in September 1770, and pre-censorship was not reintroduced after Struensee’s fall from power in 1772. Until his business closed in 1783, Philibert imported 1,771 works from STN to Copenhagen. The French Enlightenment philosophers were richly represented: D’Holbach’s radical atheistic work, “*Système de la Nature*”, – and the debate it aroused – was amongst the first books sent from the STN to Copenhagen, and contemporary works by Voltaire, Rousseau, Helvetius and de la Mettrie followed. The bulk of the works however consisted of French novels and plays, and Louis-Sébastien Mercier’s futuristic novel “*l’An 2440*” was a bestseller, with 105 orders.

The books were carried by barges from Neuchatel and Yverdon in Switzerland to Amsterdam, from where STN’s agents Panchaud & Houlez sent them on to Copenhagen. The books were normally unbound, but fastened together in blue paper. STN engaged in barter with Philibert & Chirol in Geneva, while for the trade with Copenhagen cash was preferred, businessman Frederik de Coninck serving as middleman.

Philibert sold only a few copies of STN’s quarto edition of “*l’Encyclopedie*” (1777-80) because, as Philibert stated in his letters, the octavo edition from Lausanne & Bern (1778-82) dominated the Danish market due to its lower price. The import of another of STN’s large reprints: “*Description des Arts et Métiers*” (1771-83) was taken over in commission by the professor of history Johan Heinrich Schlegel, who became head of the Danish Royal Library in 1778. In 1779 Schlegel contrived STN’s dedication of vol. 9 of “*Description des Arts et Métiers*” to the King of Denmark – but without the prior permission of the royal family.

As a book printer Claude Philibert himself participated in the market for the reprinting of censored French works. Letters reveal that in 1773 he printed “*les Lettres de Ma. de Pompadour avec les Reponses*” in 3 parts, octavo format; and his largest reprint in Copenhagen during this period was Raynal’s “*Histoire philosophique et politique*”, *Nouv. Éd., suivant la Copie a Amsterdam* (1-7 in 6 volumes) 1773-74. The Société typographique de Neuchatel was beyond doubt only one of many Claude Philibert’s connections, but the complete collection of letters sheds light on Philibert as bookseller and book printer during the last decade of his career in Copenhagen. This arbitrary glimpse provides documentation that Philibert was part of a European network, where book production and book trading were to a greater extent determined by language culture, language borders and conditions of censorship than dictated by state boundaries.

